

Сучасні міждисциплінарні підходи до діагностики психічних розладів у кримінальному та цивільному процесях

Zaviazkina N.V. Modern interdisciplinary approaches to the diagnosis of mental disorders in criminal and civil processes / N.V. Zaviazkina // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 33. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2016. – P. 185–193.

Н.В. Завязкіна. Сучасні міждисциплінарні підходи до діагностики психічних розладів у кримінальному та цивільному процесях. Досліджено проблему психічних девіацій особистості як міждисциплінарну задачу. В роботі представлено аналіз розуміння психічного здоров'я в психології як тісно пов'язаного із загальним уявленням про особистість і механізми її розвитку. Підкреслено, що психічна хвороба сама по собі не є безпосередньою причиною скоєння злочинів: це умова, на тлі якої дійсність, що негативно впливає на хворого, переломлюється через деформовану психічним розладом свідомість, знаходить відображення в його суспільно небезпечному реагуванні на даний вплив. Зазначено, що ризик здійснення психічно хворим суспільно небезпечних дій – зазвичай тимчасовий стан, при якому психопатологічні зміни особистості зумовлюють неадекватну ситуації поведінку. З'ясовано, що це обумовлює глибшу диференціальну діагностику психопатологічних станів зі схожою клінічною симптоматикою та виявляє стержневі структури особистості, що грають ключову роль у її психічній дезадаптації. Доведено, що предметом дослідження експерта-психолога є особливості і порушення структури та динаміки психічної діяльності, що мають юридичне значення і певні правові наслідки. У більшості видів судово-психологічної експертизи об'єктом уваги стають такі властивості психіки, які порушують здатність підекспертного до здійснення діяльності, передбаченої кримінальним або цивільним законодавством, і сформульовані в певних юридичних критеріях.

Ключові слова: психологічна діагностика, експертиза, психічний розлад, обмежена осудність, обмежена дієздатність, хворий.

Н.В. Завязкіна. Современные междисциплинарные подходы к диагностике психических расстройств в уголовном и гражданском процессах. Исследована проблема психических девиаций личности, как междисциплинарная задача. В работе представлен анализ понимания

психического здоровья в психологии как тесно связанного с общим представлением о личности и механизмах ее развития. Подчеркнуто, что психическая болезнь сама по себе не является непосредственной причиной совершения преступлений: это условие, на фоне которой действительность негативно влияет на больного, преломляясь через деформированное психическим расстройством сознание, находит отражение в его общественно опасном реагировании на данное воздействие. Отмечено, что риск совершения психически больным общественно опасных действий – обычно временное состояние, при котором психопатологические изменения личности обуславливают неадекватное ситуационное поведение. Доказано, что это обуславливает глубокую дифференциальную диагностику психопатологических состояний с похожей клинической симптоматикой и обнаруживает стержневые структуры личности, играющих ключевую роль в её психической дезадаптации. Доказано, что предметом исследования эксперта-психолога являются особенности и нарушения структуры и динамики психической деятельности, имеющей юридическое значение и определённые правовые последствия. В большинстве видов судебно-психологической экспертизы объектом внимания становятся такие свойства психики, которые нарушают способность подэкспертного к осуществлению деятельности, предусмотренной уголовным или гражданским законодательством, и сформулированной в определённых юридических условиях.

Ключевые слова: психологическая диагностика, экспертиза, психическое расстройство, ограниченная вменяемость, ограниченная дееспособность, больной.

Постановка проблеми. За даними ВООЗ, в наш час психічні розлади вражають 20-25 % населення в світі. Крім того, ріст і поширеність психічної захворюваності серед населення негативно впливає на стан правопорядку, на структуру осіб, що попали у сферу діяльності правової системи. Особи, що страждають на психічні розлади, входять до групи ризику за ймовірністю вчинення суспільно небезпечних дій. Проблема психічних девіацій особистості стосується багатьох сфер суспільного життя: економічної, психологічної, соціальної, медичної, правової. У наш час спостерігається підвищений інтерес фахівців до дослідження проявів психічних відхилень, оскільки в усіх країнах світу відмічено зростання психічних захворювань і несприятливі тенденції в їх епідеміології.

Психічне здоров'я, що розглядається як широке міждисциплінарне поняття, характеризується центральною властивістю індивіда до усвідомлення себе як суб'єкта, взаємодіючого з навколишнім світом [1].

Вихідні передумови. Психічне захворювання (психоз, психічний розлад, божевілля) визначається як порушення нормаль-

ної психічної діяльності, що виражається у зниженні розумових здібностей, у хворобливих змінах мислення, у маячних ідеях, галюцинаціях тощо, що не дозволяють особі адекватно розуміти і контролювати свої дії [2]. У наш час в кримінальному і цивільному праві поняття душевне захворювання замінено терміном психічний розлад (хронічний, тимчасовий) при юридичній кваліфікуючій ознаці – нездатність особи розуміти значення своїх дій (бездіяльності), керувати ними, контролювати й усвідомлювати наслідки своєї поведінки. Небезпечні дії осіб з психічним розладом традиційно є сферою тісної взаємодії психіатричної служби і правоохоронної системи.

В цілому, склад неосудних осіб за нозологічними формами в останні роки залишається досить стабільним: 39,7 % складають хворі з психозами, 31,3 % – з психічними розладами непсихотичного рівня (захворювання, пов'язані з атрофічними процесами в головному мозку), 29,0 % – особи з розумовою відсталістю. Також встановлено, що психічно хворі, визнані недієздатними до здійснення суспільно небезпечного діяння (СНД), представляють громадську небезпеку в 6,75 разів рідше, ніж особи, позбавлені дієздатності після здійснення СНД.

Психічна хвороба сама по собі не є безпосередньою причиною скоєння злочинів: це умова, на тлі якої дійсність, що негативно впливає на хворого, переломлюючись через деформовану психічним розладом свідомість, знаходить відображення в його суспільно небезпечному реагуванні на даний вплив. Ризик здійснення психічно хворим суспільно небезпечних дій – зазвичай тимчасовий стан, при якому психопатологічні зміни особистості зумовлюють неадекватну ситуації поведінку [3].

Дослідження психічних аномалій триває довгий час. Спочатку під ними розуміли патологічні стани, психічні розлади, що не досягають ступеня неосудності (психопатії і олігофренія у стадії дебільності), потім цей перелік значно розширився. Так, наприклад, Ю.М. Антонян [4] під психічними аномаліями розуміють всі розлади психічної діяльності, що не досягли психотичного рівня і не виключають осудності, проте призводять до особистісних змін, а звідси – до поведінки, що відхиляється. До них автори відносять передусім олігофренію і ядерні або конституціональні психопатії, крайові психопатії, патохарактерологічний розвиток, залишкові явища після органічного ураження центральної нервової системи травматичної етіології, алкоголізм, наркоманію, епілепсію, шизофренію у стадії стійкої ремісії, реактивні стани. У свою чергу, Н.Г. Іванов вважає, що під

психічними аномаліями слід розуміти всі ті психічні процеси, які характеризуються дисбалансом сил збудження і гальмування, оскільки, з його точки зору, просто йти від переліку розладів, відомих психіатрії, означало б задалегідь створити обмеження для концепції психічних аномалій у рамках осудності в кримінальному праві [5].

При визначенні медичного критерію обмеженої осудності, більшість авторів, мають на увазі всі психічні розлади, що не виключають осудності (що не досягли психотичного рівня), на момент скоєння злочину особою, яка страждає на ці психічні розлади, що вплинули на здійснення злочину. Це може бути група ендогенних, екзогенних психічних захворювань, судинні порушення, інфекційні ураження, залежність від психоактивних речовин і стани, обумовлені патологією розвитку. Проте, незалежно від нозологічної приналежності психічного розладу головним є визначити, по-перше, чи страждала особа на момент скоєння злочину психічним розладом, а по-друге, ступінь впливу психічного розладу на рішення скоїти злочин [6,7,8].

При дослідженні психічного здоров'я експерт орієнтується в тому числі на Міжнародну класифікацію хвороб 10 перегляду (МКХ-10), у відповідності з якою психічні розлади і розлади поведінки визначені до рубрик F00-F99 «Психічні розлади і розлади поведінки».

У психології розуміння психічного здоров'я тісно пов'язано із загальним уявленням про особистість і механізми її розвитку. Різні моделі звернені або до підструктур особистості, або до рівнів, що регулюють активність суб'єкта, сферам його буття [1, 9,10].

Мета дослідження полягає у визначенні сучасних тлумачень щодо особливостей та порушення структури та динаміки психічної діяльності, що може мати юридичне значення та певні правові наслідки.

Основний матеріал і результати дослідження. Як відомо, вольові психічні процеси, разом з пізнавальними і емоційними процесами, у своїй сукупності визначають психіку як вищу форму свідомості. Тому в психологічному значенні суб'єкт права повинен мати свідомість, у тому числі і волю, тобто свідомий характер діяльності людини проявляється через його вольові дії [11]. У зв'язку з цим критерій недієздатності, а також неосудності, сформульований як нездатність розуміти значення своїх дій і(або) керувати ними, оцінюють саме як психологічний критерій, що означає нездатність особи усвідомлювати свої дії тіль-

ки у момент здійснення діяння, але не свідчить про відсутність свідомості взагалі. Поняття розуміння (усвідомлення) і керівництва власними діями включено в деякі норми кримінального і цивільного права як інтелектуальна і вольова ознаки психологічного критерію неосудності. Так, за визначенням Л.М. Балабанової (1998), психологічний (юридичний) критерій неосудності включає відсутність в особи здатності усвідомлювати свої дії (інтелектуальна ознака) і керувати ними (вольова ознака). Інтелектуальна ознака свідчить, що особа, яка здійснила конкретне суспільно небезпечне діяння, не розуміла фактичної сторони своїх дій і не могла усвідомлювати їх суспільне значення. Вольова ознака психологічного критерію неосудності полягає у нездатності особи керувати своїми діями. Це самостійна ознака, яка й при відсутності інтелектуальної ознаки може свідчити про наявність психологічного критерію неосудності [12]. При цьому вважається, що керувати своїми діями особа може лише тоді, коли воно усвідомлює їх значення, тобто особа визнається дієздатною передусім тому, що вона наділена психічною й інтелектуальною здатністю розуміти значення своїх дій, Дієздатність передбачає свідому діяльність особи, володіння нею свідомою і самостійною волею, тобто здатність бажати настання певних наслідків, віддавати повний звіт своїм діям і керуванню ними. Керування діями знаходить свій прояв у спроможності фізичної особи своєю волею вирішувати питання про здійснення певних дій чи утримання від цього, з урахуванням усіх обставин, що мають місце в конкретній життєвій ситуації. Відсутність хоча б одного цих елементів є підставою для визнання особи недієздатною.

Теоретичні досягнення і методичні засоби клінічної психології активно використовуються в психодіагностичній діяльності при призначенні комплексних експертиз [10]. Експерт-психолог повинен чітко уявляти можливості психодіагностичних методів, що використовуються, зокрема направленість методу, а також особливості техніки, процедури психодіагностичного дослідження. Ті методи дослідження, якими володіє клінічний психолог, дозволяють йому гіпотетично припускати наявність психічних дезадаптацій у суб'єкта, що мають органічну або іншу природу. Методи діагностики, що використовуються фахівцем, як правило, обмежуються дослідженням особистісної історії у вигляді вербальних методик – інтерв'ю, бесіди або опитування, або застосовуються клінічні методи дослідження порушення когнітивних функцій.

У судово-психологічній експертизі використовують різні методи дослідження. Так, метод спостереження дозволяє вивчати поведінку підекспертного в природних умовах. Метод діагностичної бесіди дозволяє отримати інформацію із заздалегідь наміченим питанням, що необхідно з'ясувати. Специфічна роль бесіди, як методу дослідження особистості, полягає в тому, що підекспертний дає словесний звіт про властивості та прояви своєї особистості. Тому в бесіді з найбільшою повнотою виявляється суб'єктивна сторона – самосвідомість і самооцінка властивостей особи, переживання і емоційне відношення, виражене в них тощо [12]. Проведення психодіагностичного дослідження дозволяє об'єктивізувати значущі дані. Психодіагностична діяльність експерта є однією з основ судово-психологічної експертизи. Потреба в застосуванні спеціальних психологічних знань з'являється у судово-слідчих органів саме тоді, коли доступні їм засоби не дозволяють отримати об'єктивні дані про особливості психічної діяльності людини, що мають значення для ухвалення судового рішення, і які можуть бути отримані тільки в результаті психодіагностичного дослідження, проведеного професійним психологом. Предметом дослідження експерта-психолога є особливості і порушення структури і динаміки психічної діяльності, що мають юридичне значення та певні правові наслідки. У більшості видів судово-психологічної експертизи об'єктом уваги стають такі властивості психіки, які порушують здатність підекспертного до здійснення діяльності, передбаченої кримінальним або цивільним законодавством, і сформульовані в певних юридичних критеріях. Психологічний діагноз не встановлюється на основі використання психологом окремого тесту і навіть групи тестів: тести – це інструмент для побудови висновку про деякі особистісні особливості. Постановка психологічного діагнозу – це багатоетапний процес систематизованого накопичення інформації про індивідуума, при якому використовуються всі методики: об'єктивні, суб'єктивні та проєктивні.

У кожному конкретному випадку застосовуються найрізноманітніші методики залежно від психологічного аналізу фабули кримінальної чи цивільної справи. Головним орієнтиром для експерта-психолога є уявлення про те, які аспекти, сторони і рівні особистості можна діагностувати тим або іншим методом. Великого значення набуває й оцінка взаємозв'язку клінічних і соціальних чинників, аналіз впливу клінічно виражених психічних розладів на здатність використати наявний запас знань для вирішення певних соціальних і юридичних питань, прогно-

зувати свою поведінку з урахуванням правових наслідків. Збереження дієздатності особи з психічними розладами визначається її здатністю здійснювати регуляцію своєї поведінки, незважаючи на хворобу, навіть при зниженому рівні життєдіяльності.

Висновки. Проблема психічних розладів, як міждисциплінарна задача, тісно пов'язана із загальним уявленням про особистість і механізми її розвитку. У більшості видів судово-психологічної експертизи об'єктом уваги стають такі властивості психіки, які порушують здатність підекспертного до здійснення діяльності, передбаченої кримінальним або цивільним законодавством, і сформульованої в певних юридичних критеріях. Затребуваність психологічного підходу в оцінці психічного здоров'я через використання спеціальних діагностичних шкал і опитувальників обумовлена можливістю глибшої диференціальної діагностики психопатологічних станів зі схожою клінічною симптоматикою (але що мають важливі відмінності в психологічній картині порушень), а також можливістю виявляти стержневі структури особистості, що грають ключову роль в її психічній дезадаптації.

Список використаних джерел

1. Николаева Е.Л. Психическое здоровье на евразийском пространстве культур: клинические, психологические и социальные реалии / Е.Л. Николаева, Ю.В. Игнатьева, М.М. Мухамадиева. – Чебоксары : Изд-во Чувашского ун-та, 2013. – 378 с.
2. Bleuler E. Руководство по психиатрии / E. Bleuler. – М. : Изд-во Независимой психиатрической ассоциации, 1993. – 587с.
3. Яхимович Л.А. Клинические аспекты внебольничной профилактики общественно опасных действий (ООД) психически больных / Л.А. Яхимович // Клиническая и судебная психиатрия в научном наследии профессора Т.П. Печерниковой // Сб. научн. работ / Под. ред. акад. РАМН Т.Б. Дмитриевой. – М. : ФГУ «ГНЦССП Росздрава», 2009. – С.207 – 213.
4. Антонян Ю.С. Криминальная патопсихология / Ю.М. Антонян, В.В. Гульдан. – М. : Наука, 1991. – 248 с.
5. Иванов Н.Г. Аномальный субъект преступления. Проблемы уголовной ответственности / Н.Г. Иванов. – М. : Закон и право : ЮНИТИ, 1998. – 224 с.
6. Мохонько А.Р. О частоте и характере общественно опасных действий, совершаемых психически больными / А.Р. Мохонько, Л.А. Муганцева // Российский психиатрический журнал. – 2013. – №6. – С.12–17.

7. Лунц Д. Р. Проблема невменяемости в теории и практике судебной психиатрии / Д.Р. Лунц. – М. : Медицина, 1966. – 94 с.
8. Антонян Ю.С. Преступность и психические аномалии / Ю.С. Антонян, С. В. Бородин. – М. : Наука, 1987. – 118 с.
9. Кудрявцев И.А. Психолого-психиатрическая экспертиза: проблемы и перспективы / И.А.Кудрявцев // Психологический журнал. – 1985. – т. 6. – № 1. – с. 91.
10. Медицинская и судебная психология // [Т.Б. Дмитриева, Ф.С. Сафуанов, Е.И. Сулимовская и др.]; под ред. Т.Б. Дмитриевой, Ф.С. Сафуанова. – [2-е изд]. – М. : Генезис, 2005. – 606 с.
11. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции / В.А.Иванников. – М., 1991. – 206 с.
12. Балабанова Л.М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений) / Л.М.Балабанова. – Д. : Сталкер, 1998. – 432 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Nikolaeva E.L. Psihicheskoe zdorov'e na evrazijskom prostranstve kul'tur: klinicheskie, psihologicheskie i social'nye realii / E.L. Nikolaeva, Ju.V. Ignat'eva, M.M. Muhamadieva. – Cheboksary : Izd-vo Chuvashskogo un-ta, 2013. – 378 s.
2. Bleuler E. Rukovodstvo po psihiatrii / E.Bleuler. – М. : Izd-vo Nezavisimoy psihiatricheskoy asociacii, 1993. – 587 s.
3. Jahimovich L.A. Klinicheskie aspekty vnebol'nichnoj profilaktiki obshhestvenno opasnyh dejstvij (OOD) psihicheski bol'nyh / L.A. Jahimovich // Klinicheskaja i sudebnaja psihiatrija v nauchnom nasledii professora Т.Р.Речерниковой // Sb. nauchn. rabot / Pod. red. akad. RAMN Т.В.Дмитриевой. – М. : FGU «GNCSSP Roszdrava», 2009. – S.207 – 213.
4. Antonjan Ju.S. Kriminal'najapatopsihologija / Ju.M. Antonjan, V.V. Gul'dan. – М. : Nauka, 1991. – 248 s.
5. Ivanov N.G. Anomal'nyj sub#ekt prestuplenija. Problemy ugolovnoj otvetstvennosti / N.G. Ivanov. – М. : Zakon i pravo : JuNITI, 1998. – 224 s.
6. Mohon'ko A.R. O chastote i haraktere obshhestvenno opasnyh dejstvij, sovershaemyh psihicheski bol'nymi / A.R. Mohon'ko, L.A. Muganceva // Rossijskij psihiatricheskij zhurnal. – 2013. – №6. – S.12–17.
7. Lunc D. R. Problema nevmenjaemosti v teorii i praktike sudebnoj psihiatrii / D.R. Lunc. – М. : Medicina, 1966. – 94 s.

8. Antonjan Ju.S. Prestupnost' i psihicheskie anomalii / Ju.S. Antonjan, S. V. Borodin. – M. : Nauka, 1987. – 118 s.
9. Kudrjavcev I.A. Psihologo-psihiatricheskaja jekspertiza: problemy i perspektivy / I.A.Kudrjavcev // Psihologicheskij zhurnal. – 1985. – T. 6. – № 1. – S. 91.
10. Medicinskaja i sudebnaja psihologija // [T.B. Dmitrieva, F.S. Safuanov, E.I. Sulimovskaja i dr.]; pod red. T.B. Dmitrievoj, F.S. Safuanova. – [2-e izd]. – M. : Genezis, 2005. – 606 s.
11. Ivannikov V.A. Psihologicheskie mehanizmy volevoj reguljacji / V.A.Ivannikov. – M., 1991. – 206 s.
12. Balabanova L.M. Sudebnaja patopsihologija (voprosy opredelenija normy i otklonenij) / L.M.Balabanova. – D. : Stalker, 1998. – 432 s.

N. V. Zaviazkina. Modern interdisciplinary approaches to the diagnosis of mental disorders in criminal and civil processes. The problem on mental deviations of the personality as an interdisciplinary task is envisaged in the article. The paper presents an analysis of the conception of mental health in psychology as closely connected with the general concepts of the individual and the mechanisms of his development. It is emphasized that mental illness itself is not a direct cause of crimes: it is a condition against which the validity of a negative impact on the patient, refracted through the consciousness of strain from a mental disorder, is reflected in his public response to this dangerous effects. The risk of committing mentally ill socially dangerous actions is usually a temporary condition in which psychopathological personality changes cause improper behavior situation.

This causes deep differential diagnosis of psychopathological conditions with similar clinical symptoms and finds rod personality structure, which play a key role in its mental disadaptation.

It is proved that the subject of an expert psychologist and research are particularly violations of the structure and dynamics of mental activity that has legal significance, and certain legal consequences.

In most types of judicial psychological examination of the object of attention become such properties of the psyche, that break the ability of the subject to the implementation of the activities provided for criminal or civil law, and formulated in certain legal conditions.

Key words: psychological diagnosis, examination, mental examination, diminished responsibility, disability, patient.

Received February 03, 2016

Revised March 24, 2016

Accepted April 25, 2016